

с. Аксютинці на Сумщині¹. Там серед предметів озброєння виявлено два залізних мечі довгий (до 75 см) і фрагментований короткий (близько 45 см). Форма обох мечів загальними обрисами і окремими деталями нагадує кинжал з Менського музею, що дає, безсумнівно, підставу віднести його до часів скіфської архаїки і датувати VI ст. до н. е.

Другий предмет — бронзовий трилопатовий наконечник стріли з довгою втулкою і шипом на ній знайдено в урочищі Бурімка поблизу с. Слобідка Менського району. Головка наконечника овальної форми з ложком на всю довжину грані. Загальна довжина наконечника 3,7 см (рис. 1, 2). За типом цей бронзовий наконечник аналогічний окремим екземплярам з відомих сагайдачних наборів VI ст. до н. е. — згаданої Старшої Могили і кургану № 17 того самого могильника², що в свою чергу знаходять найближчі паралелі в класичних комплексах скіфської архаїки — в Мельгуновському і Келермеському курганах.

Таким чином, предмети скіфського озброєння з Менського музею поповнюють досить невеликий набір археологічних матеріалів скіфського часу з території Чернігівщини. Особливої уваги заслуговує кинжал, що разом з такою першорядною річчю, як скіфське навершя Чернігівського історичного музею³, значно розширяє наші уявлення про зв'язки племен лісової смуги з кочівниками степу в часи архаїки.

Э. В. ЯКОВЕНКО, В. Ф. ПОКОТИЛО

Скифское оружие в Менском краеведческом музее

Резюме

На севере Черниговщины, в музее райцентра Мена экспонируются два предмета скифского вооружения — железный кинжал и бронзовый наконечник стрелы. Найдены они при случайных обстоятельствах и, к сожалению, без сопровождающих вещей. Хорошая сохранность позволяет сопоставить их с широким кругом аналогичных предметов и надежно датировать VI в. до н. э.

Н. О. ЛЕЙПУНСКА

Амфори з затопленої частини Ольвії

Під час робіт підводного загону Ольвійської експедиції 1974—1975 рр. з дна лиману було піднято значну кількість великих фрагментів кераміки (близько 1000) *. Вони являють собою різноманітні форми посуду різних хронологічних періодів, серед яких переважають амфори. Попередня обробка комплексу показала, що він містить як уже відомі раніше, але недосить широко представлені в ольвійському матеріалі типи амфор, так і зразки нових для Ольвії форм.

Дослідження матеріалу «підводного комплексу» становить певні труднощі, бо в зв'язку з тривалим перебуванням у воді відбуваються значні зміни у кольорі та інших властивостях глини, що звичайно відіграє велику роль у визначенні центрів виробництва посуду. Поверхня черепків дуже пошкоджена, вкрита шаром різних відкладів і черепашок, лак та інші покриття часто зникають, багато домішок вимива-

¹ Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного левобережья. Киев, 1968, с. 88, табл. 1, I, Б.

² Там же, табл. II, 26—28; табл. XI, J7.

³ Археологія Української РСР. Київ, 1971, т. 2, с. 155, рис. 43, 3.

* Комплекс ще не піднятий повністю, проте і виявлена вже кераміка має значний інтерес. Уся вона походить з площі замуленого піску (110 × 50 м) розташованої на відстані 155 м від берега, на північ від створу післягетської стіни.

ється. Колір тіста посудин стає сірим і не зберігає своїх особливостей. Внаслідок цього визначення глини кераміки дуже ускладнюється і практично у переважній більшості випадків є неможливим без спеціальних лабораторних досліджень.

У зв'язку з цим вся систематизація і класифікація матеріалу проводилась лише за морфологічними ознаками.

На перший погляд, хронологічні рамки комплексу дуже широкі і охоплюють майже весь час існування античної Ольвії, від VI ст. до н. е. до III ст. н. е. Проте після хронологічної систематизації фрагментів, які піддаються визначенню, з'ясувалося, що близько 60% їх становлять амфори, характерні для IV ст. до н. е. На зразки керамічної тари інших періодів припадає від 7 (римський час) до 12% (VI—V ст. до н. е.). Таким чином, можна говорити про переважання у комплексі керамічної тари IV ст. до н. е.

Діапазон центрів виробництва теж надзвичайно широкий і відповідає загальній картині імпорту амфор Ольвії — тут є продукція ряду «іонійських» центрів (Самос, Лесбос, Хіос), Фасоса та його кола, Гераклеї, Херсонеса, Родоса, Кніда, Коса та ін.

Амфори раннього періоду існування Ольвії становлять близько 12% усіх знахідок комплексу. Незважаючи на відносно невелику кількість фрагментів, серед них є всі основні зразки імпорту керамічної тари VI—V ст. до н. е.— амфори різних типів на піддонах з іонійських центрів, хіоські посудини з циліндричними ніжками, амфори із зрізаноконосоподібними ніжками майстерень Лесбоса та інших центрів, самоські і типу «протофасоських», Менди. Як і в інших випадках, переважають тут пухлогорлі посудини двох типів — Хіос I (з пухлими округлими вінцями, роздутим горлом без перехідної шийки, яйцеподібним тулубом, циліндричною ніжкою та грибоподібною ямкою на ній) і Хіос II (з трапецієподібними у розрізі пухлими вінцями, роздутим горлом і високою перехідною шийкою, ніжкою, що має базу у вигляді додаткової оперізуючої частини навколо ствола і грибоподібною ямкою) (рис. 1, 3).

Серед екземплярів з зрізаноконосоподібними ніжками є два фрагменти ніжок лесбоських амфор (сіроглиняних, з порожнистою низькою ніжкою, кулястим тулубом). Інші зразки — це червоноглиняні амфори звичайного типу, характерні для V ст. до н. е., з циліндричною шийкою, округлими високими плічками і ніжкою у вигляді високого вузького конуса з мілкою ямкою або без неї (рис. 1, 4).

У незначній кількості знайдено вироби на піддонах з іонійських центрів, типу «протофасоських», ніжки амфор Менди, виготовлених з характерної, схожої на фасоську, глини (ніжка має циліндричний ствол, розширену базу, мілку ямку в підшві).

Основну масу матеріалу підводного комплексу становлять амфори IV ст. до н. е. Тут є вироби Фасоса та центрів його кола, Гераклеї, Хіоса різних форм, типу Солоха I тощо.

Фасоські зразки, що кількісно переважають серед амфор IV ст. до н. е., представлені цілими посудинами і окремими фрагментами (рис. 1, 5—7). До них належать біконічні амфори, екземпляри з прямою шийкою і широкими плічками, з верегеноподібним тулубом та ін.¹ Найбільш ранніми серед них слід вважати амфору типу біконічних А²

¹ Частина цих амфор датується початком III ст. до н. е. (Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора, табл. VII—IX), проте вони розглядаються тут у зв'язку з усією продукцією Фасоса.

² ОП-74-52, її розміри: Н — 70 см, Н₁ — 43 см, Н₂ — 27 см, D — 23 см, D_г — 7—8 см. У статті прийнято такі умовні позначення: Н — найбільша висота амфори, Н₁ — висота нижньої частини тулуба до розміщення найбільшого діаметра, Н₂ — висота верхньої частини до лінії найбільшого діаметра, D — найбільший діаметр, D_г — діаметр шийки.

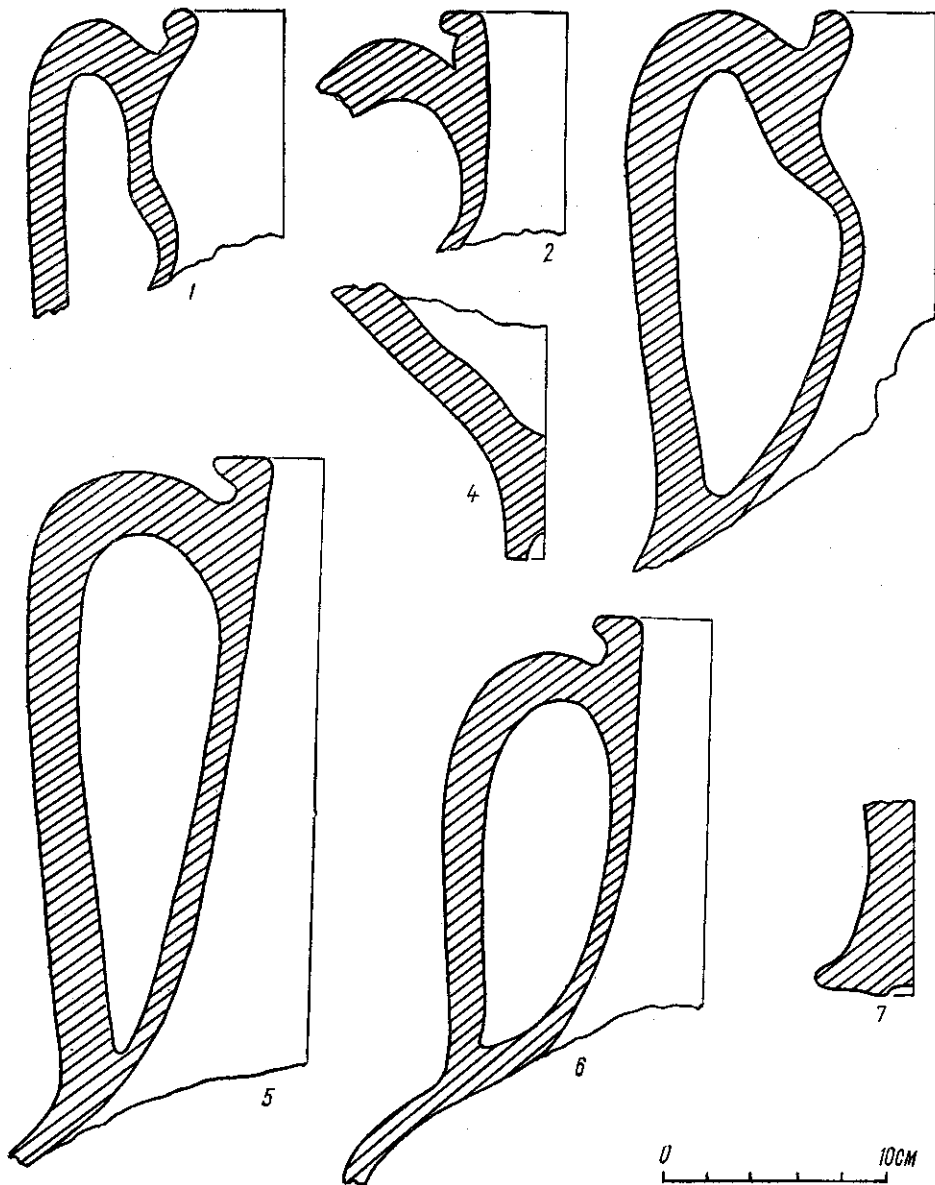


Рис. 1. Амфори VI—IV ст. до н. е. (1—7).

(за винятком амфор Менди), що має характерні трикутні у розрізі вінця з горизонтальною верхньою твірною, еліпсоподібну в плані шийку, ніжку з циліндричним стоволом, розширеною базою і мількою ямкою в підшві.

Амфори з веретеноподібним тулубом відносно рідко зустрічаються в Ольвії, вони належать до заключної фази фасоського імпорту в цей район Північного Причорномор'я. Решта фрагментів фасоського походження (ніжки, вінця, шийки) — це звичайні типи амфор IV ст. до н. е.

Досить значну групу виробів цього ж кола майстерень утворюють і амфори з ніжками у вигляді чарок. Усі ці посудини, представлені фрагментами шийок, ніжок, є аналогічними вже відомим раніше в Ольвії і датованими другою половиною IV ст. до н. е.



Рис. 2. Амфори IV ст. до н. е.— II ст. н. е. (1—11).

Значну частину керамічної тари IV ст. до н. е. в Ольвії становлять амфори Гераклеї Понтійської (рис. 2, 5, 7). Це явище знайшло відображення і в описуваному комплексі. Серед них є цілі посудини і фрагменти. Окремі екземпляри мають енгліфічні клейма (на жаль, не всі вони досить виразні). Так, на поверхні однієї шийки (з сегментоподібними у розрізі вінцями — типу Гераклея I) наявне енгліфічне дворядкове клеймо без рамки, можливо, ретроградне³. На іншому фрагменті —

³ ОП-74-12.

ретроградне клеймо Діонісія⁴, що належить до магістратських клейм I хронологічної групи (кінець V — перша чверть IV ст. до н. е.)⁵.

Значний інтерес становить знахідка шийки гераклейської амфори малого об'єму (фракція основного стандарту). Досі вони були відомі в невеликій кількості, фрагменти їх зрідка трапляються і при розкопках Ольвії⁶. Однак у керамічному матеріалі Боспору, Ольвії та інших центрів давно виділено інші амфори малого об'єму — пухлогорлі⁷, наявні такі екземпляри і серед посудин з ковпачковими ніжками та типу Солоха II. Більшість з них є продукцією хіоських майстерень. До них тепер впевнено можна додати і гераклейські амфори. Існування таких посудин у різних центрах якнайтісніше пов'язано з системою та регламентацією мір Стародавньої Греції. Всі вони датуються першою половиною IV ст. до н. е., часом максимального розквіту торговельних відносин Ольвії з Гераклеєю Понтійською.

Широко представлені у комплексі амфори різних типів IV ст. до н. е. вже відомі в Ольвії (з прямою шийкою — хіоські, з ковпачковими ніжками — типу Солоха II). Привертає увагу група фрагментованих амфор типу Солоха II, зокрема шийки і ніжки. Ніжки мають циліндричний ствол, розширену базу, опукло-ввігнуту підшову з невеликою плоскою ямкою та вузьким пояском по зовнішньому краю⁸. Шийки дуже близькі за розмірами і формою — великі, циліндричні, з невеликим розширенням при переході до широких горизонтальних плічок, еліпсоподібні у плані. Висота їх — 24—27 см, діаметр — 7—8 × 9—10 см, висота вінець — 1,0—1,5 см (ширина майже збігається з товщиною стінки). Винця слабо відігнуті, еліпсоподібні у розрізі, майже не відділяються від стінки горла.

У нижній частині шийки на 18 з 22 піднятих з води екземплярах нанесено клейма у вигляді кружка діаметром 1,5—2,0 см, у якому вміщено рельєфні літери Θ (4 екз.), Δ (8), Μ або Σ (6). Вони вже були відзначені і в зарубіжних публікаціях, і в матеріалах Північного Причорномор'я⁹. Цілком аналогічні ольвійським клеймам з Ніконія, які останнім часом датуються кінцем V — початком IV ст. до н. е. Центр виготовлення цих амфор поки що не визначений остаточно, проте ряд даних свідчить на користь зв'язку їх з традиціями хіоського виробництва¹⁰. Так, з Ольвії походить група клейм аналогічного типу (кружки діаметром близько 2,0 см з зображенням окремих літер грецького алфавіту або предметів — хреста, канфара¹¹ тощо). Особливістю цієї групи є розміщення клейм під винцями, ідентичними винцями амфор типу Солоха II. Глину деяких з цих фрагментів було піддано спектральному аналізу і порівняно з глиною клеймованих хіоських амфор*. Виявилось, що вони дуже близькі за складом. Ще одним доказом на користь хіоського походження є близькість їх до широко відомого типу клейм на пухлогорлих амфорах, для яких характерна кругла форма (діаметр — близько 2 см) і окремі анепіграфічні зображення — сфінкс перед амфорою, канфар, птах та ін.¹²

⁴ ОП-74-6.

⁵ Василенко Б. А. О характере клеймения гераклейских амфор в первой половине IV в. до н. э.— НЭ, 1974, № 11, с. 14.

⁶ Зберігаються у фондах ЛВІА. У музеї Ольвійського заповідника є гераклейська амфора малого об'єму, знайдена в похованні IV ст. до н. е. (з червонофігурною пелікою).

⁷ Зеест И. Б. Вказ. праця, с. 75.

⁸ Подібні амфори найчастіше відомі у фрагментованому стані, цілі посудини — рідкісна знахідка. Аналогічна картина спостерігається і в Ніконії. Див.: Василенко Б. А. Клейма на амфорах типа Солоха II.— СА, 1970, № 2, с. 242.

⁹ Anderson J. K. Excavation on the Kofina Ridge, Chios.— BSA, 1954, XLIX; Василенко Б. А. Клейма на амфорах... с. 242—246.

¹⁰ Василенко Б. А. Клейма на амфорах, с. 246.

¹¹ 0-51-472, 0-51-474, 0-66-1592, 0-59-408, 0-64-677, 0-62-1269

* Аналізи проведено під керівництвом кандидата фіз.-мат. наук О. А. Кульської.

¹² Grace V. Stamped Amphora Handles found in 1931—1932.— Hesperia, 1934 III, N 3.

Аналіз зображень групи круглих клейм з Ольвії (розміщених під вінцями) дає можливість датувати їх і аналогічні їм клейма на амфорах типу Солоха II початком IV ст. до н. е. Зокрема на них зображено так званий «беотійський» канфар (посудина на високій ніжці, з високо піднятими ручками). Такий тип канфарів був поширений у V ст. до н. е.¹³ Очевидно, ольвійську групу круглих клейм слід датувати першою половиною IV ст. до н. е., можливо його початком.

Цікаво, що канфар цієї самої форми відомий в енгліфічному дворядковому клеймі на шийці гераклейської амфори, де він використовується як емблема (Б 6604). На жаль, клеймо погано збереглося, проте можна припустити, що на початку другого рядка вміщено прийменник *ετι*. Перший рядок містить ім'я Філіппа. Судячи з наявності прийменника *ετι* і, найімовірніше, двох імен (при цьому друге з них скорочене), клеймо слід відносити до першої половини IV ст. до н. е.¹⁴ До тієї ж групи зразків, пов'язаних з хіоським виробництвом, належать прямогорлі амфори IV ст. до н. е. і посудини з ковпачковими ніжками, добре відомі в Ольвії. Для ніжок останніх найбільш поширеним є тип конусоподібного в розрізі ковпачка з відносно неглибокою ямкою (2—3 см). Таким чином, і хіоський імпорт IV ст. до н. е. представлений у цьому комплексі всіма основними формами.

У другій половині IV ст. до н. е. в Ольвії відомі амфори типу Солоха I з широкими вінцями, округлими тулубами, короткими ніжками. Такі зразки є і в комплексі, де наявні шийки характерної форми та ніжки (рис. 2, 1).

До групи амфор IV ст. до н. е. слід зарахувати також кілька фрагментів, які поки що неможливо точно атрибутувати. Більша частина їх належить амфорам з ніжкою, що має циліндричний ствол і розширену підшову різних модифікацій. Серед них привертає увагу ніжка з циліндричним ством, дещо розширеною базовою частиною і дуже глибокою ямкою в підшві (близько 5 см), що створює враження піддона¹⁵. Вона близька до однієї з амфор з Мелітопольського кургану¹⁶ і знаходить також аналогію ще в одному фрагменті з Ольвії¹⁷ (рис. 2, 9).

Судячи з конусоподібної форми тулуба і високо розміщеного дна, до IV ст. до н. е. слід віднести фрагмент амфори незвичайної форми — тулуб її плавно переходить у ніжку, що має напівсферичну базу (рис. 2, 8).

Необхідно зазначити, що амфор елліністичного періоду в комплексі небагато (близько 60). Це ручки родоських посудин зі слідами клейм, ручка кнідської амфори з клеймом, фрагменти сінопських виробів, херсонських, типу усть-лабінських та ін. Крім того, елліністична амфорна кераміка представлена і окремими фрагментами, які поки що не можна визначити точніше. Для придонної частини цих амфор характерне формування ніжки у вигляді однієї короткої деталі, часто досить ускладненого профілювання¹⁸. До такого типу належить ніжка, циліндричний ствол якої складається з двох частин різних діаметрів,

¹³ Блаватский В. Д. История античной расписной керамики.— М., 1953, с. 49. Тут канфар дещо більш приземкуватих пропорцій віднесено до VI ст. до н. е., а значно ускладнених форм — до IV ст. до н. е. Очевидно, канфар, зображений на клеймах, слід датувати кінцем V — початком IV ст. до н. е. Такі ж зразки відомі і в червонофігурному живописі (CVA, Румунія, табл. 41, 1).

¹⁴ Василенко Б. А. О характере клеймения гераклейских амфор... Необходимо зазначити, що датування таких клейм не зовсім точно встановлюється за класифікацією Б. А. Василенка та І. Б. Брашинського, проте, на нашу думку, їх можна відносити до першої половини IV ст. до н. е., враховуючи згадану вище форму канфара в емблемі клейма.

¹⁵ ОП-74-5.

¹⁶ Зеест И. Б. Вказ. праця, табл. XI, 24-е, № 3638, КИМ.

¹⁷ 0-52-2554.

¹⁸ ОП-74-18.

відокремлених невеликим карнизом. Підшва рівна, ледь закруглена, без ями. Аналогічні ніжки, хоч є рідкими знахідками, але відомі в ольвійському матеріалі, при цьому вони бувають виготовлені з різних глин, серед яких виразно виділяється сінопська¹⁹. Цілі амфори з такими деталями невідомі (рис. 2, 9).

Цікава ще одна циліндрична ніжка, з округленою твірною і слабо виділеною ямкою в підшві²⁰. Судячи з характеру оформлення тулуба в місці з'єднання з нішкою, він був різко поширений. Ніжка разом з ним сформована з одного куска глини. Товщина дна невелика. Звичайно ця ознака властива посудинам архаїчного і класичного часу. Проте в даному разі вона не може свідчити про ранню дату амфори, тому що сформована ця частина дуже недбало і є цілком відмінною від денець VI—V ст. до н. е. Водночас ці риси нагадують коські амфори III—II ст. до н. е.²¹ Така схожість, мабуть, має стадіальний характер і може свідчити тільки на користь датування фрагмента III ст. до н. е.

Амфорний матеріал рубежу нашої ери і перших століть представлений фрагментами двоствольних ручок, конусоподібними ніжками тощо (рис. 2, 2—4).

До I ст. до н. е.—I ст. н. е. належать досить великі конусоподібні ніжки з високим заповненням дна і округлою підшвою. Очевидно, вони походять від амфор з високою шийкою, конусоподібним тулубом, широко розставленими у верхній частині ручками²².

Керамічна тара перших століть нашої ери представлена поширеними у Північному Причорномор'ї, зокрема в Ольвії, вузькогорлими амфорами на невеликих піддонах. У II—III ст. н. е. з'являються вузькогорлі амфори з розширеною донизу шийкою і великі червоноглиняні з рифленою поверхнею на конусоподібних ніжках. Ці посудини теж наявні у «підводному комплексі». Найпізніший матеріал датується тут III ст. н. е.

Крім амфорного матеріалу, у комплексі є кілька посудин інших категорій — фрагмент сінопського лутерія з відігнутими вінцями, великої товстостінної жаровні, кришка господарської посудини звичайного елліністичного типу, круглодонний глечик перших століть нашої ери, аналогії якому засвідчені у матеріалах некрополя Ольвії. Привертають увагу кілька фрагментів великих глеків II—III ст. н. е. з різко відокремленою від широких плічок шийкою і широкою плоскою ручкою (вони відомі в Козирці)²³.

Таким чином, кераміка з підводних розкопок 1974—1975 рр. дає уявлення про імпортування Ольвії на всіх етапах її життя. Так, хоч у незначній кількості екземплярів, але у матеріалі цієї кераміки наявні практично зразки всіх центрів, які імпортують свою тару в Ольвію в VI—V ст. до н. е. Найбільш ранніми з них є пухлогорлі амфори типу Хіос I. Крім того, тут же трапилися окремі фрагменти посудин, які важко віднести до продукції певного центру, однак за набором морфологічних ознак їх можна чітко пов'язувати з матеріалами VI—V ст. до н. е. (ніжки типу піддонів, округлі вінця).

Яскравую рисою цього, здавалося б, цілком локального комплексу керамічної тари є відбивання в ньому всіх основних напрямків імпорту вина та олії в Ольвію з метрополії в IV ст. до н. е. Продукція Фасоса, Гераклеї, Хіоса і ряду зв'язаних з ними майстерень представлена всіма основними типами амфор. Крім того, серед матеріалів комплексу є і рідкісні для Ольвії екземпляри. Одночасно тут простежуються певні

¹⁹ 0-66-476 (Сінопа), 0-59-706.

²⁰ ОП-74-4. Висота ніжки — 3 см, діаметр — 5 см.

²¹ *Зест И. Б.* Вказ. праця, табл. XXIV, 51.

²² Там же, табл. XXIX, 69.

²³ *Бураков А. В.* Городище біля с. Козирки поблизу Ольвії.— АП, 1962, т. 11, с. 88, табл. II

зміни у складі торгових центрів. З III ст. до н. е. на перший план висуваються малоазійський і південнопричорноморський напрям; відповідно дуже поширюються знайдені тут амфори Родоса, Кніда, Коса, Сінопи.

Амфори римського періоду також представлено основними відомими в Ольвії формами.

Виходячи з того, що розглянутий склад комплексу досить повно відбиває всі етапи торгівлі Ольвії з VI ст. до н. е. до III ст. н. е. та їх особливості, можна говорити про тривале використання досліджуваної території. Призначення даної ділянки міста практично не змінювалося. Тут був відкритий великий розвал кам'яних плит, частина яких, можливо, знайдена *in situ*. Можна припускати, що вони належать до якоїсь досить великої споруди IV—III ст. до н. е.²⁴

Щодо існування в Ольвії гавані сумнівів немає — про це свідчать і широка морська торгівля, яку вів поліс, і епіграфічні пам'ятки, де говориться про вхід до гавані²⁵ і т. п. Широкий хронологічний діапазон знайденої тут кераміки, характер комплексу, що складається, головним чином, з фрагментів амфорної тари, можуть вказувати на те, що в районі «амфорного поля» відкрито складові приміщення ольвійського порту²⁶. Портові споруди функціонували тут протягом всього часу існування міста до III ст. до н. е.

Як вже зазначалося, весь матеріал комплексу відповідає основним етапам історії торгівлі Ольвії вином та олією і відображає питому вагу тих чи інших центрів у цьому процесі.

Н. А. ЛЕЙПУНСКАЯ

Амфоры из затопленной части Ольвии

Резюме

Раскопками подводного отряда Ольвийской экспедиции было открыто так называемое амфорное поле, где найдено более 1000 фрагментов профилированных деталей амфор от VI в. до н. э. до III в. н. э. В материале комплекса представлены почти все известные в Ольвии группы керамической тары. Преобладают сосуды IV в. до н. э. (гераклеийские, фасосские, с колпачковыми ножками и др.). Предполагается, что здесь открыты остатки складских помещений припортовой части Ольвии.

²⁴ Крыжицкий С. Д. Подводные исследования ольвийской экспедиции.— АО 1975 г. М., 1976, с. 147.

²⁵ Надписи Ольвии. Л., 1968 № 2, с. 3, 5 та ін.

²⁶ Крыжицкий С. Д. Работы подводного отряда ольвийской экспедиции.— АО 1974 г. М., 1975, с. 304.